

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Geneza józefińskiej polityki kościelnej cesarza Józefa II w monarchii habsburskiej (1780-1790)

Author: ks. Józef Krętosz

Citation style: Krętosz Józef. (2001). Geneza józefińskiej polityki kościelnej cesarza Józefa II w monarchii habsburskiej (1780-1790). "Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" (T. 34 (2001), s. 292-303).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

KS. JÓZEF KRĘTOSZ

GENEZA JÓZEFIŃSKIEJ POLITYKI KOŚCIELNEJ CESARZA JÓZEFA II W MONARCHII HABSBUERSKIEJ (1780–1790)

Józefinizm jako rodzaj polityki kościelnej cesarza katolickiej monarchii habsburskiej trwał zasadniczo od końca XVIII w. do połowy XIX w. Korzeniami swymi sięga XVIII-wiecznych prądów filozoficzno-społecznych, zwłaszcza oświecenia, mających w końcu tego wieku istotny wpływ na kształtowanie się stosunków społecznych i politycznych. W interesującym nas okresie dziejów część ziem polskich: Śląsk Cieszyński po pokoju wrocławsko-berlińskim 1742, 1763 r. i południowa część Rzeczypospolitej po rozbiorach 1772 i 1795 r. znalazły się pod rządami austriackich monarchów.

Pojęcie józefinizmu w Austrii łączy się z postacią cesarza Józefa II (1780–1790), na którego rządy przypada początek i szczyt tego rodzaju polityki państwa, chociaż trwającej zasadniczo do połowy XIX w. W okresie jego rządów decyzje państwa w sprawach wyznaniowych cechowały prądy oświecenia jako główną ideową podbudowę oraz motywację podejmowanych przez niego reform Kościoła. A polityka kościelna jego poprzedniczki i matki Marii Teresy (1740–1780) oraz następców do połowy XIX w. dyktowana była zasadniczo racją stanu państwa rządzonego autokratycznie. Ta polityka cesarza, zwłaszcza okresu szczytowego (1780–1790) sprowadzała się do całkowitego podporządkowania Kościoła woli władcy „Staatskirchentum” ze zredukowaną do minimum nad nim jurysdykcją papieża i uczynienia go jedną z instytucji państwa, wprowadzie tytułującego się katolicką monarchią, ale w sprawach religijnych kierującego się zasadami obcymi chrześcijaństwu, typowymi dla czasów drugiej połowy XVIII w.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie genezy tego rodzaju polityki kościelnej cesarza austriackich, zwłaszcza Józefa II. Cesarz jako głowa państwa był za nią bezpośrednio odpowiedzialny, jednak nie był jedynym jej inicjatorem i realizatorem. XVIII-wieczny józefinizm jest dziełem czasów, w których powstał i ich myślenia oraz wielu ludzi: świeckich i duchownych myślących oraz działających według ich ducha. Pod względem ram czasowych temat dotyczy lat 1780–1790.

I. WPŁYW XVIII-WIECZNYCH PRĄDÓW FILOZOFICZNO-SPOŁECZNYCH

Charakterystycznymi cechami ideowymi XVIII wieku są: barok w myśleniu i religijności z jednej strony oraz panowanie ideologii oświecenia wśród elit społeczeństwa z drugiej strony. Proces sekularyzacji życia duchowego ówczesnego Zachodu, nieprzyjazne nastawienie wobec wiary, pobożności, indyferentyzm, deizm, odrzucanie czynnika nadprzyrodzonego, myślenie racjonalistyczne, scepty-

cyzm, zwrot ku przeżyciom indywidualnym jednostki z podkreślaniem jej wolności – to były charakterystyczne cechy myślenia XVIII w.¹ W nauce i szkolnictwie zdominowanym przez jezuitów panowała dotychczas scholastyka. W XVIII w. jej miejsce zaczęły zajmować filozofia Kartezjusza i Leibniza². W związku z tym nasilała się krytyka scholastyki i nawoływania o reformę szkolnictwa oraz systemu wychowania w oparciu o odnowioną filozofię i teologię. Główny nacisk kładziono na nauki naturalne i matematyczne oraz postulowano zreformowanie prawa kościelnego z oparciem go na bazie prawa naturalnego³. Owocami myślenia w duchu tych czasów na polu etyki były zasady: deistyczna nie uznająca nagrody i kary w życiu pozagrobowym, utylitarno-społeczna głosząca zasadę, że dobre jest tylko to, co ma wartość dla społeczeństwa, i utylitarno-egoistyczna uznająca tylko własny użytek jednostki jako normę postępowania⁴.

W tym kontekście barok oceniany był przez panującą wtedy ideologię jako zbiór praktyk o cechach patosu na pograniczu zabobonu⁵. Charakterystycznie ocenił to myślenie w wykładzie inauguracyjnym roku akademickiego 1783/1784 na Uniwersytecie Lwowskim tamtejszy profesor historii naturalnej i technologii, jeden z ludzi oświecenia, Emanuel Kirschbaum: „Oświecenie jest najwyższym dobrem ludów, ale staje się ich utrapieniem, jeśli przekroczy zakreślone sobie granice”⁶. Skrajna przeciwwaga baroku na odcinku religijnym był powstały w XVII w. na terenie Francji jansenizm. Kierunek ten rozpowszechnił się później na terenie Europy, głównie na tle konfrontacji z jezuitami, którzy byli głównymi jego przeciwnikami. Jansenizm jako reakcja na laksyzm czasów, kładł nacisk na niezdrowy rygoryzm w traktowaniu spraw wiary, moralności i sakramentów. Janseniści jako przeciwnicy „papieskiej autokracji” walczyli z największymi ich wrogami, którymi byli jezuiti. Dlatego idee te były w XVIII w. popularne mimo ich założeń doktrynalnych, kładących nacisk na rygoryzm, więc wartości niepopularne dla obowiązującej wtedy ideologii⁷. Jansenizm w okresie nas interesującym (1780–1790) był już przeszłością. Jednak jego duch panował jeszcze w mentalności warstw kierowniczych ówczesnego społeczeństwa, z częścią duchowieństwa łącznie. Chodziło tu głównie o negatywne nastawienie wobec autorytetu Kościoła hierarchicznego oraz o postulaty dotyczące niektórych prawd wiary, szczególnie na gruncie eklezjologii, co w ówczesnym katolickim świecie było jeszcze tabu⁸.

Innym kierunkiem XVIII-wiecznego myślenia, stanowiącym fundament józefinizmu, były episkopalizmy: gallikanizm we Francji, regalizm w Hiszpanii i febronianizm w Niemczech. Głównymi postulatami ich myślenia była decentralizacja władzy w Kościele kosztem jurysdykcji papieża na rzecz Kościołów lokalnych z ich biskupami na czele oraz większy wpływ władzy świeckiej na życie

¹ H. Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josef II in Österreich*, Regensburg 1976, 36.

² E. Winter, *Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Wien 1971, 184.

³ J. Wodka, *Kirche in Österreich. Wegweiser durch ihre Geschichte*, Wien 1959, 291.

⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 6, Lublin 1985, 52–53.

⁵ H. Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes...*, 35 n.

⁶ L. Finkel, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1894, 150.

⁷ L. Cogné, D. Engöle, *Der Jansenismus im Frankreich des 18 Jahrhunderts*, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, hrsg. Müller W., Raab H, u.a., Bd 5, Freiburg, Basel, Wien 1985, 456–458; H. Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes...*, 38; E. Winter, *Absolutismus und Aufklärung...*, 167.

⁸ Z. Zieliński, *Papieżstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1983, 46.

wewnętrzne Kościoła. Główną postacią tego ruchu w Niemczech był sufragan z Trewiru bp Jan Mikołaj Hondheim (Febronius). Ruch ten chętnie był przyjmowany przez biskupów niemieckich i propagowany przez zwolenników wszechwładzy państwa. W atmosferze narastających w Niemczech tendencji episkopalnych, w kościelnych środowiskach i na dworach książęcych powstał plan nowego ułożenia stosunków między Kościołem i państwem. Z inicjatywy elektora mogunckiego doszło do spotkania książąt i biskupów w Koblencku celem przedyskutowania pretensji wobec papieża. Tam zreagowano (27 I 1769 r.) ośmiopunktowe postulaty, tzw. „Gravamina Koblenckie”, które przedłożono cesarzowi celem uzyskania jego poparcia. Treść punktów sprowadzała się do żądania ograniczeń: uprawnień Nuncjatury Apostolskiej na terenie Niemiec, egzempli klasztorów oraz postulatu zgody biskupa na ogłaszania w diecezji papieskich bulli i innych rozporządzeń.

Ideowe założenia niemieckiego episkopatu ostatecznie zreagowane zostały na spotkaniu biskupów w Ems w 22 punktach tzw. Punktacji Emskiej z 25 VIII 1786 r. Obok wcześniejszych postulatów z Gravamina, dotyczących głównie ograniczenia w Niemczech uprawnień papieskich, postulowano też wprowadzenie w życie niektórych reform w dziedzinie duszpasterstwa i dyscypliny kościelnej oraz zwołanie przez cesarza Synodu Narodowego dla wprowadzenia w życie niniejszych postulatów. Treści Punktacji nie zrealizowano, a cesarz inicjatywy tej nie poparł. Dalsza część niniejszego wystąpienia wykaże, że dla cesarza mogły być do przyjęcia jedynie postulaty ograniczenia władzy papieża nad Kościołem lokalnym. Inne były dla cesarza nie do przyjęcia w związku z jego planami budowy w monarchii „Kościoła państwowego”, w niemieckim nazewnictwie określanego „Staatskirchentum” całkowicie poddanego jego władzy, z rolą duchowieństwa wszystkich szczebli jako „urzędników państwowych”⁹.

Nieodłącznym elementem panujących wtedy ideologii, prowadzących do józefinizmu na terenie habsburskiej monarchii był „absolutyzm oświecony”. Jego charakterystyczną cechą były tendencje władców tych czasów do zagarnięcia absolutnej władzy na terenie swoich krajów, włącznie z podporządkowaniem sobie Kościoła. Tendencje te były oparte na racjach czysto racjonalistycznych i naturalistycznych z pominięciem czynnika nadprzyrodzonego. Na terenie monarchii habsburskiej od pokoju westfalskiego osiągnięto jedność religijną. Cesarze zaczęli budować jedność „absolutną” państwa. Józefinizm był w ostateczności swistą mieszaniną jansenizmu, febronianizmu i idei oświecenia na gruncie katolickiej Austrii. Wszystkie te wysiłki zdążyły w kierunku budowy ujednoczonego państwa z jedną tylko władzą, jednym językiem (niemieckim) i zmierzały do celu (w intencji władzy świeckiej), jakim było „uszcześliwienie poddanych”¹⁰.

⁹ B. Kumor, *Historia Kościoła...*, 69–71; H. Raab, *Der Reichskirchliche Episkopalismus von der Mitte des 17 bis zum Ende des XVIII Jahrhunderts*, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. 5, 496–501, 505 n; H. Rieser, *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben*, Wien 1963, 5–8; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte*, Brünn 1943, 119–124; Z. Zeliński, *Papieżstwo...*, 57.

¹⁰ J. Umiański, *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, 250–255.

II. IDEOWI OJCOWIE I BUDOWNICZOWIE KOŚCIELNEJ POLITYKI PAŃSTWA

Józefinizm jako rodzaj polityki kościelnej austriackiego państwa katolickiego nie jest odosobnionym kierunkiem końca XVIII w., lecz praktyczną konsekwencją idei filozoficznych, religijnych i społecznych panujących w tym czasie. Cesarz Józef II (1780–1790), który doprowadził ten kierunek do szczytu, nie jest jedynym autorem. Józefinizm miał wielu swoich poprzedników i twórców, którzy budowali i „udoskonalali” go teoretycznie, a także na polu praktyki.

Autorzy piszący na jego temat często wspominają o „czterech wielkich w Wiedniu” w II połowie XVIII w., którzy mieli ideowy wpływ na dwór cesarski, bądź bezpośrednio na myślenie światopoglądowe cesarzowej Marii Teresy i jej synów, zwłaszcza następcy Józefa II. Byli to: prawnik i wychowawca synów cesarzowej Karl Anton Martini (1760–1800), dyrektor fakultetu teologicznego na Uniwersytecie Wiedeńskim w latach 1759–1772 Simon Ambroz Stock, lekarz nadworny Gabriel van Svieten oraz od 1767 r. nadworny spowiednik cesarzowej ks. Ignacy Müller¹¹.

Jansenista Karl Anton Martini powołany został w 1754 r. na profesora prawa naturalnego i rzymskiego na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie prowadził przebudowę fakultetu prawa oraz był współpracownikiem nadwornych komisji: cenzury i studiów. Charakterystyczny jest szczegół o jego poglądów na temat Kościoła, któremu przyznawał rolę tylko wydelegowanego przez państwo sługi woli władcy. Ambroz Simon Stock, absolwent Germanicum w Rzymie, był kolejno prepozytem kapituły katedralnej, następnie biskupem sufraganiem w Wiedniu. Stock stał na czele walki z jezuitami. Oskarżając ich przed cesarzową, przyczynił się do usunięcia ich z Wydziału Teologicznego w Wiedniu. Obaj byli czołowymi postaciami jansenistów wiedeńskich¹².

Kolejna postać „czterech wielkich” to Gerhard van Svieten (1700–1772), który do Wiednia przybył w 1745 r. z Niderlandów, gdzie dzięki W. Kaunitzowi powołano go na stanowisko lekarza nadwornego cesarzowej Marii Teresy. Pełniąc swoją funkcję, był doradcą cesarzowej, która darzyła go zaufaniem. Jako lekarz był na Uniwersytecie Wiedeńskim profesorem patologii oraz przeprowadził reformę fakultetu medycznego i został dyrektorem studiów. W 1760 r. mianowano go wiceprezesem Nadwornej Komisji Studiów, której był animatorem. Na forum tej komisji dochodziło często do konfrontacji z jej prezesem arcybiskupem Wiednia kard. Migazzino. Głównym powodem kontrowersji była książka Febroniusa *De statu Ecclesiae*, której van Svieten był entuzjastą¹³. Ks. Ignacy Müller, urodzony w 1713 r. na pograniczu czesko-austriackim, był ostatnim opatem opactwa Augustianów św. Doroty w Wiedniu. Wprowadzony przez Stocka do grona wpływowych osób na dworze cesarskim, w 1767 r. został mianowany osobistym spowiednikiem cesarzowej. Wkrótce stał się jednym z najbardziej zaufanych

¹¹ E. Winter, *Absolutismus und Aufklärung...*, 163; tenże, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 32, 37; J. Vodka, dz. cyt., 293.

¹² E. Hosp, *Die Theologischen Lehrbücher der josephinischen Zeit in Österreich*. Wien 1976, 3–5; H. Raab, dz. cyt., 5116; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 32, 37.

¹³ L. Finkel, dz. cyt., 32 n; W. Friedrich, *Die Zeit der Josephs II und Leopold II (1780–1792)*, 1 Halbband, Wien 1950, 107; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 35 n.

dworu. Cesarzowa po śmierci męża przeżyła szok i za jego radą rozczytywała się w jansenistycznej literaturze. Jako jansenista był nieprzejednanym przeciwnikiem jezuitów. Ówczesny nuncjusz apostolski w Wiedniu skomentował ostatnią nominację jako „wstępny akt rozprawy z jezuitami w Wiedniu”¹⁴.

Oprócz „czterech wielkich” istnieli też bezpośredni „ojcowie” józefinizmu: teoretyk Józef Franz Heinke (1726–1769) i praktyk Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794). Kaunitz był przez 20 lat osobistym doradcą cesarzowej i jako Kanclerz Rady Państwa, wspierany teoretycznie przez Heinkego, stworzył podstawy józefinizmu, nazywanego przez niektórych autorów „kaunicjanizmem”¹⁵. Ten rodzaj polityki kościelnej państwa wyeksperymentował w Lombardii, gdzie z jego inicjatywy wprowadzono 17 IV 1768 r. tzw. „Giunta Economale” jako najwyższą instancję władzy świeckiej dla Kościoła w Mediolanie. Niebawem powyższe zasady miały być wprowadzone na terenie całej monarchii habsburskiej¹⁶. Jego zdaniem siła i autorytet chrześcijaństwa pochodzi od państwa. Religie objawione sprowadzone zostają do statusu religii naturalnych, a kapłaństwo funkcjonuje tylko jako jeden z państwowych urzędów. Protestanckie i febronjańskie wołanie o powrót do źródeł Kościoła pierwotnego w jego myśleniu oznaczało jego zwrot tylko jako ludzkiej wspólnoty, bez uwzględnienia czynnika nadprzyrodzonego. Kościół chciał ustanowić tylko jako towarzystwo postrzegane w sensie naturalnym. Kaunitz swoje poglądy realizował jako Kanclerz Rady Państwa od jej powstania w 1761 r. Głównym jego celem było stworzenie absolutnej monarchii ze służebną rolą Kościoła jako jednej z instytucji państwa. Kaunitz był inicjatorem prawie wszystkich, wydawanych w sprawach kościelnych rozporządzeń cesarza Józefa II. Na tle konfliktu cesarza z papieżem Piusem VI o obsadę wakującego arcybiskupstwa w Mediolanie, skłaniał go do przerwania z Rzymem wszelkich kontaktów Kościoła na terenie monarchii¹⁷.

Franz Józef Heinke od 1769 r. był przewodniczącym departamentu d.s. duchownych, zarazem programistą wszystkich reform kościelnych w tym okresie przeprowadzonych. Przewodniczył walce państwa z biskupami na tle prawa małżeńskiego. Jego poglądy ilustruje zredagowana w 1769 r. przez niego dla cesarzowej 16 punktowa rezolucja na temat planowanych reform Kościoła na terenie monarchii. Jego zdaniem duchowieństwo było zacofane. Aby temu zaradzić, należało przejąć przez państwo troskę o jego wykształcenie, bo papież „nie ma tyle sił by reformy duchowieństwa przeprowadzić”. W tym celu reformę studiów teologicznych należało tak przeprowadzić, by przyszłym księżom zapewnić gruntowną wiedzę o państwie. Jego zdaniem prawo naturalne i naturalna filozofia są gruntem wszelkiej wiedzy, w tym teologicznej. Autorzy analizujący jego poglądy zwracają uwagę na występującą sprzeczność między jego racjonalizmem a równocześnie ahistorycznym myśleniem¹⁸.

¹⁴ E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 46 n; J. Vodka, dz. cyt., 295; J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772–1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, 236.

¹⁵ H. Raab, dz. cyt., 515.

¹⁶ E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 164; J. Vodka, dz. cyt., 296.

¹⁷ H. Raab, dz. cyt., 516; H. Rieser, *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben. Der Kampf der Kirche um ihre Freiheit*, Wien 1963, 22. 30. 80; H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1986, 133 n; Z. Zieliński, dz. cyt., 54 n.

¹⁸ W. Friedrich, dz. cyt., 193; F. Maas, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790*, Bd 3, Wien 1956, 12–15; P. Mitrofanov, *Joseph II. Seine politi-*

Kolejne osoby, które miały wpływ na krystalizację józefinizmu, to programatorzy i bezpośredni twórcy studiów teologicznych a także autorzy podręczników oraz systemu wychowania seminaryjnego w nowym duchu. Charakterystyczne, że byli to duchowni katolicy. Opat klasztoru benedyktynów z Brzewnowa Stefan Franz Rautenstrauch (1734–1785) był autorem nowego Ratio Studiorum dla wydziałów teologicznych i seminariów duchownych oraz organizatorem wprowadzonych przez państwo w 1783 r. państwowych Seminariów Generalnych, mieszczących się w miastach stołecznych poszczególnych prowincji monarchii. Po śmierci bpa Stocka w 1774 r. został dyrektorem studiów na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wiedeńskiego. W tym samym roku opracował program studiów teologicznych, który wprowadzony w życie od 1778 r., był wzorcowym programem. Opat Rautenstrauch był też autorem wydanego w 1770 r. podręcznika prawa kanonicznego, zredagowanego w duchu zarazem febronjańskim i protestanckim. Podręcznik ten miał być podstawowy w nauczaniu na wydziałach teologicznych i w seminariach duchownych. Na skutek oporu biskupów monarchii cesarzowa poleciła opracowanie innego autora Józefa Rieggera, treścią wiele nie odbiegającego od poprzedniego. Nadworna Komisja poleciła opracowanie później wyciągu z obu podręczników, którego treść miała być podstawą do egzaminów na wydziałach teologicznych¹⁹.

Prepozyt z Probstdorf k. Wiednia, Anton Wittola (1736–1797), w 1776 r. przeniósł seminarium duchowne z Ołomuńca do Brna, tworząc tam wzorcowe seminarium dla Moraw, wzorcowe dla tworzonych w 1783 r. na terenie Monarchii państwowych generalnych seminariów, i zreformował miejscowy wydział teologiczny. Jest też autorem obowiązującego podręcznika z teologii moralnej wydanego w 1786 r., zredagowanego w duchu jansenistycznym²⁰.

Do grona ideologicznych twórców józefinizmu należy też kilku profesorów prawników, którzy wprawdzie przez swoją twórczość do nauki nie wnieśli nowości, lecz mieli wpływ na wychowanie seminaryjne i byli wiernymi poddanymi w służbie polityki kościelnej cesarza. Paweł Riegger był w latach 1750–1773 profesorem prawa naturalnego w Wiedniu oraz autorem podręcznika prawa kanonicznego²¹ mającego zastąpić wycofany, autorstwa Rautenstraucha. Jego następcą na wydziale prawa w Wiedniu, Walenty Eybel, w poglądach jako regalista był bardziej radykalny od poprzednika²². Jego podręcznik prawa kanonicznego wrogi Kościołowi, skutek oporu biskupów został w 1779 r. wycofany z nauczania. Józef von Sonnenfels, teoretyk nauki o państwie, wychowany w duchu radykalnego oświecenia, dla Kościoła przewidywał w państwie tylko funkcję policji moralności²³. Przytoczone nazwiska osób, które miały istotny wpływ na tworzenie koncepcji polityki kościelnej cesarza, a jej realizacji miały decydujący udział w powstaniu na terenie katolickiej monarchii habsburskiej atmosfery w sprawach Kościoła oraz w ogóle życia religijnego końca XVIII w. Dokonały to przez wpływ duchowy, opracowywanie teoretyczne koncepcji, nauczanie na

sche und kulturelle Tätigkeit, Leipzig 1910, 705; H. R i e s e r, dz. cyt., 59 n. 79 n.

¹⁹ H. R a a b, dz. cyt., 517; E. W i n t e r, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 37. 75 n. 140–143. 176. 190; J. W y s o c k i, dz. cyt., 239.

²⁰ E. W i n t e r, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 178–181.

²¹ J. R i e g g e r, *Institutiones juris Prudeniae Ecclesiasticae*. Vindobonae 1781.

²² J. E y b e l, *Einleitung in das katholische Kirchenrecht*. Wien (lat.) 1772, (deutsch.) 1782.

²³ H. H o l l e r w e g e r, dz. cyt., 37 n.; E. H o s p, dz. cyt., 3–5; H. R i e s e r, dz. cyt., 57–59; E. W i n t e r, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 207–209.

katedrze profesorskiej, zredagowane przez siebie podręczniki bądź przez podejmowane decyzje.

III. WPŁYW POLITYKI WEWNĘTRZNEJ I ZAGRANICZNEJ CESARZY II POŁOWY XVIII WIEKU

W niniejszym okresie miało miejsce wiele wydarzeń na terenie monarchii i na arenie międzynarodowej, w których Austria odegrała znaczącą rolę, a które miały istotny wpływ na politykę w sprawach kościelnych monarchii. Chronologicznie najpierw była wojna sukcesyjna (1740–1748), związana ze sprzeciwem Prus, Francji i Hiszpanii wobec objęcia rządów przez Marię Teresę. Pokój zawarty w Akwizgranie w 1748 r. zakończył tę wojnę²⁴. Dla Austrii największą stratą tej wojny było zdobycie przez Prusy większej części Śląska (oprócz Śląska Cieszyńskiego i Opawskiego) i usankcjonowanie tego traktatem wrocławsko-berlińskim 11 VI i 28 VII 1742 r.²⁵ Po kilkuletniej przerwie wybuchła następna wojna – siedmioletnia (1756–1763), w której Austria z Francją, Rosją, Saksonią, i Szwecją walczyła przeciw Prusom sprzymierzonym z Anglią. Pokoju zawartym w 1763 r. w Hubertzburgu ostatecznie zrzekła się na rzecz Prus utraconej już wcześniej części Śląska²⁶.

Z najważniejszych wydarzeń na arenie międzynarodowej lat osiemdziesiątych absorbujących Austrię był jej udział w 1772 r. w pierwszym rozbiórce Polski. Cesarzowa początkowo wzbierała się przez uczestnictwem w tym akcie, tłumacząc swoje opory względami moralnymi. Jednak inicjatywy współregenta oraz jej syna Józefa II i kanclerza W. Kaunitza zdecydowały o przystąpieniu Austrii do rozbioru Polski. Wojska austriackie walczące z konfederatami barskimi już w 1769 r. zajęły Spisz, następnie w 1770 r. część starostw Nowy Targ, Czorsztyn i Nowy Sącz (łącznie 7 miast i 275 wiosek). Ostatecznie po traktacie rozbiorowym podpisanym 14 V i 5 VIII 1772 r. przez Austrię, Prusy i Rosję zaanektowała południową część województwa krakowskiego do rzeki Wisły, południową część województwa sandomierskiego, polską część Śląska, Ruś Czerwoną i część Podola po rzekę Zbrucz. Zabór ten został ratyfikowany przez Sejm Rzeczypospolitej dopiero 18 IX 1773 r. Spisz włączono do Węgier, a inne nabytki przyjęły nazwę Królestwa Galicji i Lodomerii²⁷.

Specjalnie powołana do tego celu nadworna komisja opracowywała uzasadnienie zaboru ziem polskich, który austriacka historiografia do końca XIX w. nazywała „rewindykacją”. W swoich wywodach powoływano się na „nieprzedawnione” prawa korony węgierskiej do Rusi Halicko-Włodzimierskiej z XIII w., kiedy to król węgierski Jerzy II tytułował się „Rex Galitiae et Lodomeriae”. Prawa te tytułem dziedzictwa w 1526 r. miały przejść na monarchię habsburską. Podobnie Księstwo Zatorskie i Oświęcimskie, stanowiące do średniowiecza część Śląska, który w XIV w. wszedł w skład Korony Czeskiej, potem stał się krajem

²⁴ H. Wereszycki, dz. cyt., 124 n.

²⁵ K. Bartkiewicz, *Ziemia nadodrzańska w myśli historyczno-politycznej polskiego oświecenia*, Warszawa 1987, 171 n.

²⁶ Tamże, 172–174; H. Wereszycki, dz. cyt., 125–127.

²⁷ S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, 25–27.

dziedzicznym monarchii, było przedmiotem „rewindykacji na rzecz monarchii habsburskiej, jako spadkobierczyni praw korony czeskiej”²⁸.

W interesującym nas okresie, po pierwszym rozbiorze Polski w 1772 r. i po podziale Śląska między Austrię i Prusy w 1763 r. z powodu przegranych przez nią wojen, pod wpływem józefinizmu znalazły się austriacka część diecezji wrocławskiej oraz w Galicji diecezje obrządku łacińskiego: archidiecezja lwowska, przemyska, zawiślańska część diecezji krakowskiej oraz skrawki diecezji chełmskiej, kamienieckiej i łuckiej. Razem poza Śląskiem austriackim stanowiło to 694 parafie obrządku łacińskiego. Do liczby diecezji katolickich należą też obrządku greckokatolickiego: lwowska i przemyska oraz archidiecezja obrządku ormiańskiego²⁹. W 1774 r. mocą pokoju turecko-rosyjskiego Józef II anektował Bukowinę, którą 14 III 1787 r. włączono do Galicji. Potem 29 IX 1890 r. ją ponownie rozłączono, do 1817 r. traktując ją jako osobną prowincję monarchii. W latach 1817–1848 była ponownie częścią Galicji jako jeden z jej cyrkułów. Pod względem organizacji kościelnej jej terytorium (18 parafii obrządku łacińskiego do 1815 r.) 10 VII 1786 r. włączono do Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Inkorporacja ta uzyskała papieskie zatwierdzenie dopiero 11 IV 1798 r.³⁰ W końcu lat 1770 Austria wplątała się jeszcze w wojnę bawarską z Prusami, zakończoną pokojem zawartym w Cieszynie w 1779 r.³¹

Lata rządów Józefa II w aspekcie polityki międzynarodowej i wewnętrznej dla Austrii były najmniej szczęśliwe. W związku z forsowaniem w cesarstwie polityki unifikacyjnej, germanizacyjnej oraz reformatorskiej na forum kościelnym, wybuchły powstania na Węgrzech i w Belgii, co politykę wyznaniową cesarza doprowadziło do klęski. Kiedy Józef II przystąpił w Belgii do reformowania tamtejszego Kościoła, wybuchło tam antyhabsburskie powstanie. W obliczu powstania cesarz zmuszony został do zwrócenia się do papieża Piusa VI, wobec którego na polu reform kościelnych był nieugięty, wręcz arogancki, z prośbą o apel papieski do Belgów. Papież wydał 23 I 1890 r. breve do episkopatu belgijskiego. Biskupi belgijscy odmówili jednak uspakajania narodu twierdząc, że winni być z ludem, którego samowola austriackiej biurokracji doprowadziła do desperacji. Stany Belgijskie przy poparciu arcybiskupa z Malines Jana Franciszka Frankenberga proklamowały powstanie niepodległego państwa. Wzburzonym Węgom cesarz w obliczu własnej śmierci obiecał zwrot korony św. Stefana³². Zadaniem następcy Leopolda II (1790–1792) było naprawienie błędów w polityce jego brata i poprzednika. Składało się na to zapewnienie ponownego pokoju z Prusami, uspokojenie wzburzonych Węgrów i odzyskanie Belgii. Sprawy te w większości zostały pozytywnie przez cesarza przeprowadzone: pokój z Prusami w Reichenbach, odrębna koronacja cesarza koroną św. Stefana, pokój z Turcją zawarty w sierpniu 1791 r. oraz ponowne zajęcie w tym samym roku Belgii³³.

²⁸ S. Schnür-Peplowski, *Z przeszłości Galicji (1772–1846)*, Lwów 1895, 3–6, 20.

²⁹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 21 (1970) 309.

³⁰ *Edicta et Mandata Universalia Regnis Galliciae et Iodomeriae... promulgata A.D.1787*, s. 36; *A.D. 1790*, s. 74; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, 158, 594; H. Wereszycki, dz. cyt., 145.

³¹ M. Wawrykowska, *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa 1976, 199.

³² H. Magenschab, *Josef II Revolutionär von Gottes Gnaden*, Wien 1981, 230–233; P. Mitrofanov, dz. cyt., 259, 321; H. Rieser, dz. cyt., 53; Z. Zieliński, dz. cyt., 58.

³³ F. Loidl, *Geschichte Erzbisthums Wien*, Wien 1983, 191; H. Wereszycki, dz. cyt., 255.

Reformy ustrojowe państwa rozpoczęte przez cesarzową Marię Teresę, za rządów Józefa II doprowadzone szczególnie na odcinku Kościoła do absurdu, sprowadzały się do próby stworzenia nowoczesnego, totalnie ujednoczonego i scentralizowanego państwa. Jego ustrój miał się oprzeć na rozbudowanym i bezwzględnie oddanym władcy aparacie urzędniczym. Nowa grupa społeczna „biurokracja”, całkiem uzależniona od władcy, miała być środkiem do odsunięcia od spraw decyzyjnych wolnych obywateli, którymi było ziemiaństwo oraz duchowieństwo³⁴. Cel oparcia się cesarza na urzędniczej grupie społecznej wyraża zdanie pochodzące od samego cesarza Józefa II: „Wszystko dla ludu, ale nie dzięki ludowi”³⁵. Na temat budowanego przez cesarza Józefa II w monarchii systemu wypowiedziała się współczesna cesarzowi jedna z czołowych postaci rewolucji francuskiej: „Tam nawet dusze chce się ubrać w mundur”³⁶. Nieodłącznie z prowadzonymi przez Austrię wojnami i kosztowną centralizacją, w związku z tym rosnącymi przezebrami skarbu państwa, do niebywałych rozmiarów rozwinęto system fiskalny³⁷.

W ramach centralizacji ustroju państwa, jeszcze za rządów Marii Teresy utworzono w 1761 r. Radę Stanu, która była naczelnym organem administracji państwowej. Pierwszym jej prezesem był hr. Wacław Kaunitz. W tym samym roku utworzono 6 dalszych centralnych instytucji: Zjednoczona Kancelaria Nadworna, Nadworna Izba Rozrachunkowa, Kancelaria Państwa, Najwyższa Instancja Państwowa, Izba Nadworna i Nadworna Rada Wojenna. Równoległy podział instytucji powstał w poszczególnych krajach (guberniach) monarchii, które dzieliły się na urzędy cyrkularne (Kreisämter). Niniejsze nowe podziały administracyjne, podejmowane z inicjatywy doradców cesarzowej i jej współregenta, potem cesarza Józefa II, uderzały w szlachtę, a wzmacniały wszechwładzę urzędniczego stanu, którego pożądanymi cechami miały być: bierność i miernota na polu uzdolnień oraz uniżone bezwzględne oddanie przełożonym³⁸.

W latach 1776–1782 w monarchii habsburskiej istniała Zjednoczona Kancelaria Nadworna Czesko-Austriacka z 13 departamentami. Jej jurysdykcji podlegały oprócz Czech, Moraw i Śląska także Galicja i Bukowina. W 1782 r. zastąpiła ją Zjednoczona Izba Nadworna, która funkcjonowała do 1792 r. Ta centralna instytucja dzieliła się na 8 departamentów: Czesko-Morawski ze Śląskiem, Galicyjski z Bukowiną, Dolna Austria, Austria od Ennsichte (Górna), Austria Środkowa, Tyrol, Departament Komercyjny, Departament Duchowny i Spraw Religijnych³⁹.

Jednym ze środków budowy państwa absolutnego było rozbudowanie systemu policyjnego. Pierwszy komisariat policji powstał w Wiedniu jeszcze za rządów Marii Teresy. Józef II przekształcił go w Dyрекcję Policji, z powołaniem innych na wzór centralnej dyrekcji w miastach stołecznych poszczególnych krajów cesarstwa. Celem rozbudowanego policyjnego systemu, według słów jego organizatora hr. Jana Antoniego Pergena, było: „poprzez dobre zorganizowane

³⁴ P. Mitrofanov, dz. cyt., 265. 285–287; H. Wereszycki, dz. cyt., 255.

³⁵ E. Schenner, *Der Postjosephinismus und die Frühfranzösischen Reaktion*, Wien 1949, 4–6.

³⁶ H. Magenschab, dz. cyt., 221.

³⁷ H. Wereszycki, dz. cyt., 127.

³⁸ H. Magenschab, dz. cyt., 96; P. Mitrofanov, dz. cyt., 285.

³⁹ W. Friedrich, dz. cyt., 1 Halbband (Aktenstücke), 65, 2 Halbband, 9; S. Grodzicki, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, 157.

placówki zagwarantowanie spokoju wewnętrznego, bezpieczeństwa i pomyślności państwa⁴⁰.

Oryginalnym środkiem budowy scentralizowanej i ujednoczonej wielonarodowej monarchii była podjęta w II połowie XVIII w. polityka językowa. Wtedy rozpoczęto inicjatywy dla zbudowania doskonałego organizmu państwowego z centralną i absolutną władzą. Elementem scalającym państwo miał być wspólny język. Wprowadzając w Galicji niemiecki język jako urzędowy (1 XII 1785 r.), użyto następującego argumentu: „Jest bardzo korzystne dla całego kraju, jego gospodarki i administracji, gdy we wszystkich krajach monarchii ludzie posługują się tylko jednym językiem”. Więc mocą powyższego dekretu wprowadzono ten język jako urzędowy dla „pielęgnowania prawa i jedności w mowie i piśmie we wszystkich urzędach”⁴¹. Za nieprzestrzeganie tego przepisu grożono karami. W szkołach ludowych i gimnazjach Galicji język niemiecki wprowadzono 14 VI 1784 r. Na Śląsku Cieszyńskim od 1783 r. język ten obowiązywał w szkołach miejskich. W ludowych na wioskach dopuszczony był tylko morawski⁴².

IV. CESARZE JAKO BEZPOŚREDNI REALIZATORZY POLITYKI KOŚCIELNEJ PAŃSTWA

Szczyt polityki państwa austriackiego przypadał na okres rządów Józefa II (1780–1790). Jednak udział w niej mieli jego poprzedniczka Maria Teresa (1740–1780) i następcy. Maria Teresa była córką religijnego, nawet w sprawach wyznaniowych nietolerancyjnego cesarza Karola IV (1715–1740), który doprowadził do ostatecznego skutku rekatoлизację Śląska⁴³. Po śmierci ojca (20 X 1740 r.) objęła tron jako najstarsza jego córka. Po śmierci męża, księcia Franciszka Stefana Lotaryńskiego w 1765 r., współrządził z matką jej syn Józef II, który przedtem w 1764 r. wybrany został królem Niemiec⁴⁴. Wspomniany Józef II (ur. 13 III 1741 r.) po śmierci matki (29 XI 1780 r.) rozpoczął rządy w monarchii jako cesarz, trwające do jego śmierci 20 II 1790 r. Dalsze rządy kontynuował brat zmarłego cesarza, dotychczasowy arcyksiążę Toskanii ur. w 1743 r. Leopold II, który po 2 latach władzy zmarł 1 III 1792 r. Kolejnym cesarzem był ur. 12 II 1768 r. najstarszy syn Leopolda II Franciszek, którego rządy trwały do 1835 r. Do 1804 r. tytułował się Franciszek II jako cesarz rzymski. Dn. 7 XII 1804 r. abdykując jako rzymski cesarz, koronował się jako cesarz austriacki Franciszek I⁴⁵.

Ukształtowani przez ducha czasów i wychowawców władcy monarchii podejmowali decyzje jako bezpośrednio odpowiedzialni za politykę kościelną państwa. Pobożność cesarzowej była głęboka i miała zażyty kontakt z Bogiem oraz

⁴⁰ W. Friedirch, dz. cyt., 2 Halbband, 57; M. Wawrykowa, dz. cyt., 200.

⁴¹ *Edicta et Mandata A.D. 1785*, s. 185 n; *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephs der II für die KK Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*, Bd 11, Wien 1785, 860–862.

⁴² *Polskość Śląska Cieszyńskiego*, Cieszyn 1924, 57–60.

⁴³ H. Raab, *Der Reichskirchliche Episkopalismus von der Mitte des XVII bis zum Ende des XVIII Jahrhunderts*, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. 5, 516.

⁴⁴ F. Loidl, dz. cyt., 161.

⁴⁵ Tamże, 197; E. Tomek, *Kirchengeschichte Österreich*, Bd. 3, Innsbruck–Wien–München 1959, 504. 507; H. Magenschab, *Josef II Revolutionär...*, 170; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 128.

poczucie swoistej odpowiedzialności przed Nim za poddanych. Król pruski Fryderyk II zarzucił jej nawet bigoterię. Do jezuitów była przyjaźnie ustosunkowana. Po przeżyciu w związku ze śmiercią męża w 1765 r. osobistego wstrząsu, rozpoczął się u niej swoisty odwrót od świata. W tym czasie na jej myślenie miało wpływ kilku doradców, w tym osobisty spowiednik od 1767 r. ks. Ignacy Mueller, lekarza nadworny Gerhard van Svieten i przede wszystkim Wacław Kaunitz. Cesarzowa oddając się pobożnym praktykom i podsuwanej przez spowiednika lekturze ascetycznej w duchu jansenistycznym, równocześnie kontynuowała budowę państwa absolutnego i urządzania w nim miejsca dla Kościoła⁴⁶.

Paradoksem jej rządów była głęboka religijność cesarzowej i 164 prawa i rozporządzenia znacznie dezorganizujące życie Kościoła w monarchii w postaci ograniczeń liczby świąt, rozwoju życia zakonnego, kontaktów Kościoła z papieżem, zniesienie wolności podatkowej Kościoła. Nuncjusz wiedeński Józef Garampi informował w 1776 r. papieża o panującej na dworze cesarskim wrogiej atmosferze wobec Kościoła. Jego zdaniem jedynie cesarzowa zajmowała możliwość do przyjęcia stanowisko kościelne. Sama była pobożna, lecz ulegała zgubnym wpływom otoczenia. Spośród austriackiego episkopatu tylko kilku biskupów zajmowało się kościelnymi sprawami. W połowie XVIII w. miało miejsce współzycie konserwatywnego katolicyzmu z wrogim wobec Kościoła duchem epoki. Państwo na swój sposób chciało chronić go. Jednak cesarzowej trudno było odróżnić elementy ściśle religijne od gospodarczych i politycznych. Decyzje w sprawach kościelnych motywowane były dobrem wiernych, zarazem poddanych cesarzowej⁴⁷.

Syn cesarzowej, Józef II (1780–1790) miał za chrzestnego pap. Benedykta XIV. Cesarzowej zależało na religijnym wychowaniu synów. Nie przeszkadzało to jednak temu, że wychowawcą ich był jansenista Karol Antoni Martini. Ulubioną lekturą dzieciństwa cesarza była książka swojego wychowawcy i nauczyciela *Die wahre Andacht*. Ona dała przyszłemu cesarzowi podstawy patrzenia na istotę Kościoła w duchu laickiego oświecenia. Później celem cesarza było stworzenie absolutnej, totalnie scentralizowanej monarchii⁴⁸. Józef II oraz jego matka byli ofiarami panującej w XVIII w. na dworze cesarskim atmosfery wrogości wobec papieża. W machinę budowy absolutnie zjednoczonego cesarstwa wciągnął ówczesnie dominujące idee wrogie papieżowi episkopalizm i jansenizm. Równocześnie operował oświeceniowymi ideami prawa naturalnego. Krótko po wizycie papieża Piusa VI w Wiedniu w 1782 r. pisał do Rzymu, że z woli Bożej tylko on jest suwerennym prawodawcą i protektorem Kościoła na terenie monarchii. Wszelką inną obcą jurysdykcję na terenie kraju należało znieść, a krajową podporządkować jego woli⁴⁹.

W procesie tworzenia Kościoła państwowego cesarz podjął starania o maksymalne osłabienie jego więzów z Rzymem i zmuszenie go do samoreformowa-

⁴⁶ P. Mitrofanov, dz. cyt., 668; H. Rieser, dz. cyt., 61; E. Tomek, dz. cyt., 217; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 43–47; J. Vodka, dz. cyt., 295.

⁴⁷ H. Rieser, dz. cyt., 42; E. Wangerman, *Josephinismus und katholischer Glaube*, in: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, hrsg. E. Kovacs, Wien 1979, 334–336; J. Vodka, dz. cyt., 297; J. Wysocki, dz. cyt., 238.

⁴⁸ J. Vodka, dz. cyt., 295; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 120–129.

⁴⁹ P. Mitrofanov, dz. cyt., 678–682.

nia się według życzenia władcy. Cesarz doprowadził nawet do powstania organizmu w rodzaju Synodu Narodowego. Wcześniej wyeksperymentowano go w Toskanii od 17 VII 1768 r. pod nazwą Giunta Economale. Później dla całej monarchii 4 IX 1782 r. utworzono Nadworną Komisję Duchowną z jej filialnymi komisjami w poszczególnych guberniach. Instytucja ta, dla Kościoła niekanoniczna, miała być jego zwierzchnią władzą na terenie całej monarchii. Odizolowanie duchowieństwa od wpływów jego przełożonych oraz odpowiednie wychowanie kandydatów do kapłaństwa w powstałych w 1783 r. państwowych seminariach generalnych, którzy później jako księża mieli wpływ duszpasterski na lud, było jednym ze środków do osiągnięcia powyższego celu. W poczynaniach tych cesarz posunął się do granic schizmy⁵⁰.

ZAKOŃCZENIE

Bezpośrednim inicjatorem józefinizmu był cesarz Józef II (1780–1790). Na okres jego rządów przypadał szczyt omawianej polityki kościelnej państwa. Cesarz czując się z Bożego mandatu ojcem poddanych, w tym Kościoła w monarchii np. w latach 1780–1783 wydał ok. 6000 rozporządzeń w sprawach kościelnych⁵¹. Ta polityka doprowadziła do dezintegracji życia religijnego, zniszczenia zakonów zwłaszcza kontemplacyjnych, postrzeganych jako nieużyteczne, wręcz szkodliwe oraz politycznych niepowodzeń monarchii. Cesarz wszystkie decyzje w sprawach m.in. religijnych, dotyczące nawet najdrobniejszych szczegółów liturgicznych motywował dobrem Kościoła jako jego opiekun. Dlatego umierając 20 II 1790 r. w osamotnieniu, odchodził ze świadomością godnego spełnienia swojej misji i żalu do poddanych, zwłaszcza do duchowieństwa katolickiego wszystkich szczebli z powodu ich niewdzięczności wobec dobrodziejstw monarchy⁵².

Józefinizm jako rodzaj totalnej kontroli państwa nad jego obywatelami, w tym nad Kościołem, po zejściu ze sceny politycznej jego promotora i twórcy Józefa II, trwał do połowy XIX w., chociaż nie charakteryzował się fanatyzmem i dogmatyzmem lat 1780–1790 na polu urzędowania go na nowo i reformowania przez władcę. Historycy dzielą go na 3 okresy: szczytowy w latach 1780–1790, post-józefinizm do 1819 r. i do 1855 r. oraz późny józefinizm. Pierwszy okres charakteryzował się typem rządów reakcyjno-policyjnych. Cechami post- i późnego józefinizmu były restauracja katolicka usuwająca w społeczeństwie resztki myślenia końca XVIII w. z jednej strony i z drugiej stopniowe ograniczanie kontroli państwa nad Kościołem z inicjatywami cesarzy Franciszka II i jego następcy Ferdynanda I w kierunku pojednania monarchii z papieżem. Dopiero za rządów cesarza Franciszka Józefa Austria zawarła (18 VIII 1855 r.) konkordat, który usuwając pozostałości józefinizmu, przywrócił Kościołowi wolność wewnętrzną i kontaktów z papieżem oraz suwerenność jurysdykcji⁵³.

⁵⁰ H. R i e s e r, dz. cyt., 45–52. 61–64.

⁵¹ Tamże, 45; J. V o d k a, dz. cyt., 304.

⁵² F. L o i d l, dz. cyt., 197; E. T o m e k, dz. cyt., 508–511; E. W i n t e r, *Der Josephinismus und seine Geschichte...*, 481; J. V o d k a, dz. cyt., 312.

⁵³ M. B a n a s z a k, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1991, 196 n.